SO‘G‘D HUKMDORLARINING YOZGI QARORGOHI – KOFIRQALA: MODDIY MADANIYAT VA BADIIY SAN’AT NAMUNALARI

D.Z.Isrofilova
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand
davlat universiteti Tarix fakulteti
1-kurs magistranti +998943990545

Annotatsiya: Mazkur maqolada Samarqand viloyati Tayloq tumanida joylashgan ilk o‘rta asrlarga oid Kofirqala shahar harobasi hamda undan topilgan moddiy madaniyat va badiiy san'at namunalari tarix hamda san’atshunoslik fanlari integratsiyasi asosida tahlil qilingan. Tadqiqot davomida yodgorlikning me'moriy tuzilishi, saroy majmuasidan topilgan monumental devoriy suratlar, yongan yog‘och o‘ymakorligi panellari hamda loy muhrlar (bullalar) So‘g‘d hukmdorlarining saroy madaniyati va o‘sha davr tasviriy san'atining o‘ziga xos xususiyatlarini yoritishda birlamchi manba sifatida tadqiq etilgan. Maqolada Kofirqala arxeologik topilmalarining So‘g‘d tarixi va madaniyatini o‘rganishdagi ilmiy ahamiyati har taraflama yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: Kofirqala, So‘g‘diyona, ilk o‘rta asrlar, Tayloq, Darg‘om, moddiy madaniyat, yog‘och o‘ymakorligi, devoriy suratlar, bullalar, ixshidlar qarorgohi, san’atshunoslik.

O‘zbekiston hududidagi ilk o‘rta asrlar arxeologik yodgorliklari orasida Kofirqa’la shahar harobasi o‘zining noyob topilmalari va o‘ziga xos tarixi bilan alohida ajralib turadi. Hozirgi Tayloq tumani hududida, Darg‘om kanali bo‘yida qad rostlagan ushbu yodgorlik V-VIII asrlarda So‘g‘d hukmdorlari – Samarqand ixshidlarining yozgi qarorgohi hamda muhim ma’muriy va harbiy markaz vazifasini o‘tagan. Ushbu yodgorlikni o‘rganish jarayonida topilgan noyob me’moriy tuzilmalar, monumental devoriy suratlar, yongan yog‘och o‘ymakorligi panellari va yuzlab loy muhrlar (bullalar) tarix va san‘atshunoslik fanlarining o‘zaro integratsiyalashgan holda tadqiq etilishini taqozo etadi. Mazkur maqolada Kofirqala yodgorligining moddiy madaniyat ashyolari hamda tasviriy san’at namunalari yordamida So‘g‘d hukmdorlarining hayot tarzi, saroy madaniyati va o‘sha davr badiiy san’atining o‘ziga xos xususiyatlari kompleks tahlil qilinadi.

Kofirqal’a shaharchasi – Darg‘om kanalining chap qirg‘og‘ida, Afrosiyobning janubiy tomonida, Samarqanddan 12 kilometr janubda joylashgan. Shaharning umumiy maydoni 16 gektar bo‘lib, ark, shahriston va raboddan iborat. Ark kvadrat shaklida bo‘lib, o‘lchamlari 76x76 metr, balandligi 25 metrni tashkil etgan. Shahriston ham to‘rtburchak shaklida bo‘lib tomonlari 360 metrdan. Rabodning katta qismi hozirda ekin maydoniga aylantirilganligi uchun uning aniq hajmi noma’lumdir. Ushbu yodgorlikning ark va shahriston qismini aniq ulchash imkoni mavjud. Qazishmalar natijasida ark hududida So‘g‘d ixshidlarining muhtasham saroy majmuasi joylashgani aniqlangan. O‘rta asr arab geografi Ibn Havqalning “Kitāb ṣūrat

al-Ard” asarida Samarqanddan bir farsax (taxminan 6 km) janubda joylashgan hamda Farg‘ona hukmdorining qarorgohi bo‘lgan Rivdat nomli manzilgoh tilga olingan. Tadqiqotchilar F. Grenet va E. de la Vaissière (2002) Kafirqala yodgorligini aynan shu Rivdat manzilgohi deb identifikatsiya qilishni taklif etishgan. Bu qarash Kafirqalaning Samarqandning janubiy tumanlaridagi eng yirik arxeologik obyekti ekanligiga asoslangan edi. Shunga qaramay, yong‘in qatlamidan topilgan tangalar Kofirqala Farg‘ona hukmdorining arabitlarga qarshi kurashish uchun Sug‘d ixsidi (hukmdori) bilan ittifoq tuzish maqsadida bu yerga kelishidan biroz oldinroq ham allaqachon mavjud bo‘lganini ko‘rsatadi.

Bu majmua ixshidlarning yozgi qarorgohi vazifasini o‘tagan. Arkda saqlangan madaniy qatlamlar asosan uch davrga mansub bo‘lib, birinchi davr VII-VIII asrlarga, uning davr VIII asrning yarmiga, davrlarga X-XII asrlarga oiddir. Kofirqala yodgorligining eng noyob va qimmatli topilmalaridan biri bu yong‘in qatlamidan topilgan minglab muhr izlari (bullyalar) hisoblanadi. Italiya-O‘zbekiston va Yaponiya-O‘zbekiston qo‘shma ekspeditsiyalari davrida mazkur yong‘in qatlamidan jami 700 ga yaqin muhr topilgan bo‘lib, bu Markaziy Osiyoda bitta yodgorlikdan topilgan eng yirik muhrlar to‘plamidir.

Bu muhrlarda turli xil ilohlar, odamlar va hayvonlarning relyefli tasvirlari, geometrik shakllar hamda sug‘d va baqtriy tillaridagi yozuvlar aks ettirilgan.

Ushbu san’at namunalari qadimgi sug‘dlar dunyoqarashi, diniy e’tiqodlari va tasviriy san’at taraqqiyotini o‘rganishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

2015–2016-yillardagi arxeologik tadqiqotlar davomida sitadelning shimoli-sharqiy qismidagi katta binodan devoriy suratlar parchalari topildi.

Garchi bu devoriy suratlar mintaqadagi fojiali voqealar (arablar istilosi davridagi yong‘in) natijasida qattiq shikastlangan bo‘lsa-da, ular o‘sha davr mahobatli rassomlik san’atining yorqin namunalaridir.

Suratlardagi ranglar gammasi, dekorativ bezaklar va naqsh elementlari qadimgi Kofirqala me’morchiligi va ichki bezak san’ati haqida qimmatli ma’lumotlarni beradi. Shuningdek, binoning yog‘och ustunlar o‘rnatiladigan kvadrat shaklidagi yondirilgan poydevorlari va ularning joylashish tartibi me’morchilik texnikasining yuksak darajada bo‘lganini ko‘rsatadi. Yong‘in qatlamidan va qazishma hududlaridan turli xil sopol idishlar, metall buyumlar hamda numizmatika namunalari topib o‘rganilgan.

Sopol buyumlar: Islomgacha bo‘lgan davrga oid kulolchilik namunalari o‘zining xilma-xilligi, shakllari va yasalish texnikasining mukammalligi bilan hududning mahalliy hunarmandchilik san’atidan dalolat beradi. Numizmatika namunalari: Yong‘in qatlamidan topilgan bronza va kumush tangalar (jumladan,

hukmdor Tarxun davriga oid, mil. 700–710-yillarda zarb qilingan tangalar) yodgorlikning xronologiyasini aniqlash bilan birga, o‘sha davr pul muomalasi va iqtisodiy-madaniy aloqalari haqida ma’lumot beradi. Yodgorlik bo‘yicha ilk ilmiy ishlar 1920-yillarning oxirlariga borib taqalib, Kofirqalaning birinchi topografik xaritasi M. E. Masson tomonidan 1928-yilda tuzilgan.

Ilk muntazam arxeologik qazishmalar G.V.Grigoriyev tomonidan amalga oshirilgan bo‘lib, u asosan yodgorlikning rabod (shahar atrofi) qismiga e’tibor qaratgan va u yerdan sopol xumdonini o‘z ichiga olgan turli hunarmandchilik materiallarini topgan.

Keyingi davrlarda O.A.Obel'chenko shahar qismida ikkita asosiy yashash davrini aniqlagan, G.V.Shishkina (1961, 1969) esa shaharning tashqi qismidagi nekropolni qazib o‘rgangan. Ushbu nekropol materiallari keyinchalik V. A. Nil'sen (1965, 1966) tomonidan qayta tiklanib tahlil qilingan. Sovet Ittifoqining oxiri va O‘zbekiston mustaqillikka erishgan davrda O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Arxeologiya instituti tomonidan sitadel hududida dastlabki sinov shurflari (tranchelar) ochilgan.

Shundan so‘ng, 2001–2008-yillarda Bolonya universiteti va O‘zbekiston FA Arxeologiya instituti hamkorligida Italiya-O‘zbekiston ekspeditsiyasi sitadel hududida keng ko‘lamli va tizimli qazishmalar olib borgan.

Aynan shu ekspeditsiya davrida qariyb 500 ta muhr (bulla) topilgan yong‘in qatlami ilk bor kashf etilgan va o‘rganilgan **[Mantellini S., Berdimuradov A.E.: 107-132; Cazzoli S., Cereti C.G.: 133-164].**

Kofirqala sitadelining eng noyob badiiy topilmalari qatoriga qarorgohning markaziy qismidan, taxt xonasidan topilgan yongan yog‘och o‘ymakorligi panellari kiradi. Panellar sitadelning eng ichki markaziy xonasi (15/16-xona)dan aniqlangan bo‘lib, ularning barchasi ko‘mirlashgan holatda edi [Kafir-kala: 21-33]. Majmuaga kvadrat shaklidagi panel (taxminan 130×114 sm), yoysimon panel (taxminan 300×55 sm, uning 156×55 sm qismi saqlangan) hamda bir nechta bo‘laklar kiradi. Tahlillar panellar terak yog‘ochidan yasalganini ko‘rsatdi **[Kafir-kala: 21-33].**

Yog‘och yer ostida parchalanib ketmagan: ko‘mirlashuv uni saqlab qolgan, shu sababli o‘yma naqshlar deyarli barcha mayda tafsilotlari bilan yetib kelgan **[Kafir-kala: 21-33].** Kvadrat va yoysimon panellarda ma’buda Nana hamda unga turli hadyalar keltirayotgan odamlar tasvirlangan **[Kafir-kala: 21-33].** Bu holat So‘g‘d saroy bezagi diniy ikonografiya bilan uzviy bog‘liq bo‘lganini ko‘rsatadi.

Panellarni qazishma maydonidan xavfsiz olib chiqish uchun ularga paraloid B-72 va parafin surtilgan, so‘ng laboratoriyada maxsus tozalash ishlari olib borilgan

[Kafir-kala: 21-33]. Keyinchalik Luvr muzeyi mutaxassislari ishtirokida VI–VII asrlarga oid yongan panel restavratsiya qilindi; bu taxt xonasi me’moriy bezagining grafik rekonstruksiyasini bajarishga imkon berdi **[Kun.uz: 2022].** Shu bois panellar So‘g‘d tasviriy san’atining noyob namunasi sifatida baholanadi.

Numizmatik materiallar ham Kofirqalaning tarixiy ahamiyatini to‘ldiradi. Yodgorlikdan topilgan ko‘p sonli tangalar Samarqand vohasida So‘g‘d hokimiyatidan islomiy boshqaruvga o‘tish jarayonini aniq kuzatish imkonini beradi **[Gariboldi A., Mantellini S., Berdimuradov A.: 97-126].** Shunday qilib, devoriy suratlar, yog‘och o‘ymakorligi, muhrlar va tangalar birgalikda saroy madaniyatini tarixiy va san’atshunoslik nuqtayi nazaridan yaxlit o‘rganish uchun asos yaratadi.

Xulosa qilib aytganda, Samarqand viloyati Tayloq tumanida joylashgan ilk o‘rta asrlarga oid Kofirqala yodgorligi O‘rta Osiyo, xususan, qadimgi Sug‘d civilizatsiyasining shaharsozlik, me’morchilik va tasviriy san’at tarixini o‘rganishda fundamental ahamiyat kasb etuvchi noyob obyekt hisoblanadi. Kofirqala oddiy mudofaa istehkomi bo‘lmay, balki Sug‘d ixsidlari davrida muhim ma’muriy vazifalarni bajaruvchi, hujjat almashinuvi va siyosiy jarayonlar markazi bo‘lgani yong‘in qatlamidan topilgan 700 ga yaqin loy muhrlar (bullalar) orqali isbotlandi. Sitadel hududidan topilgan monumental devoriy suratlar parchalari, yongan yog‘och o‘ymakorligi panellari, o‘ziga xos shakldagi sopol idishlar hamda numizmatika namunalari (jumladan, Tarxun davri tangalari) ilk o‘rta asrlar Sug‘d saroy madaniyati va amaliy san’atining yuksak darajada rivojlanganini ko‘rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YHATI:

1. Cazzoli S., Cereti C.G. Sealings from Kafir Kala: Preliminary Report // Ancient Civilizations from Scythia to Siberia. – 2005. – Vol. 11. – P. 133–164.
2. Conservation and restoration of wood carving unearthed from Kafir-kala in Uzbekistan // Journal of Western Asiatic Studies (al-Rāfidān). – 2020. – Vol. 41. – P. 21–33.
3. Gariboldi A., Mantellini S., Berdimuradov A. Numismatic finds from Kafir Kala as evidence of the Islamic transition in Samarkand. – P. 97–126.
4. Louvre museum to present 70 unique restored Uzbek artifacts // Kun.uz. – 22.10.2022. – https://kun.uz/en/news/2022/10/22/louvre-museum-to-present-70-unique-restored-uzbek-artifacts
5. Mantellini S., Berdimuradov A.E. Archaeological Explorations in the Sogdian Fortress of Kafir Kala (Samarkand Region, Republic of Uzbekistan) // Ancient Civilizations from Scythia to Siberia. – 2005. – Vol. 11. – P. 107–132.